

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

Cilt: 5 Sayı: 2 Ağustos 2022

ss. 481-506

Makalenin Geliş

Tarihi

27/06/2022

Makalenin

Kabul Tarihi

05/07/2022

Yayın Tarihi

30/08/2022

AHMET TALÂT ONAY'IN "MAZMÛNLAR" I SADECE AÇIKLAMALI DÎVÂN ŞİİRİ SÖZLÜĞÜ MÜDÜR?

İsrafil BABACAN¹

ÖZET

Bu makale, Ahmet Talat Onay'ın "Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü" olarak bilinen kitabı hakkındadır. Çalışmamızda eserin yöntem ve muhtevası, madde başları ile bunlara verilen örnekler üzerinden ayrıntılı biçimde durulmuştur. Adını andığımız yöntemler, geleneksel sözlüklerde sıklıkla görülmeyenlerdir. İçerik incelemesindeki başlıklar ise, bilinen ansiklopedik ve antolojik lügatlerde genelde yer almayan hususlardır. Değerlendirmeler bahsinde ele alınan maddeler ise, Onay'ın şahsî eğilimleriyle yaptığı edebî ve sosyolojik kritikten ibarettir. Daha sonra bu incelemelerden ortaya çıkan neticelere dayanarak, eserin sözlüksel niteliği ortaya konmaya çalışılmıştır. Elde ettiğimiz sonuçlara göre ilk bakışta ansiklopedik ve antolojik gibi duran bu sözlük, ihtisas sözlüğü ve şiir kılavuzu olma vasıflarına da sahiptir. Hatta bunun ötesinde, Divan şiirini öğrenmek ve öğretmek isteyenlerce her daim kullanılması gereken bir el kitabıdır. Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü, zengin edebî içerik ve üsluba sahiptir. Ele aldığı konuları akıcı, okunabilir ve kolay anlaşılır bir tarzda aktarır. Onay, aydın kişiliğini, halk kültürü ile dili hakkındaki derin bilgisini ve millî kimlik konusundaki hassasiyetini eserine başarıyla yansıtmıştır. Yaptığımız incelemede görüleceği üzere, bu sözlük sadece Divan şiiri araştırmaları için değil, başta folklor, sosyoloji, Eski Anadolu Türkçesi, bibliyografya ve tasavvuf gibi alanlarda çalışanlar için de oldukça önemlidir. Böyle çok yönlü bir kaynak, aynı zamanda, klasik şiir üzerine çalışmalar yapacak kişilerin nasıl bir alt yapı bilgisine sahip olması gerektiğini de gösterir.

¹ Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ibabacan@aybu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5613-3940

Anahtar Kelimeler: Açıklamalı Divan Şiiri Antolojisi, Ahmet Talat Onay, Sözlük Bilim, Divan Şiiri, Ansiklopedik Sözlük

IS AHMET TALAT ONAY'S "MAZMUNS" JUSTADESCRIPTIVE DICTIONARY OF DIVAN POETRY?

ABSTRACT

This article is about Ahmet Talat Onay's book which is known as "Descriptive Dictionary of Divan Poetry". The method and content of the work are discussed in detail through the headlines and the examples which were given to them in our study. The methods which we refer to, are those not often seen in traditional dictionaries. The titles in the content analysis are the issues that are not generally included in the known encyclopedic and anthological dictionaries. The items discussed in the subject of evaluations consist of the literary and sociological criticism that Onay made with her personal tendencies. Then, the lexical quality of the work was tried to be revealed based on the results of these studies. That dictionary which looks like an encyclopedic and anthological at first glance, also has the qualifications of being a specialized dictionary and a poetry guide according to the results we obtained. Moreover, it is a handbook that should always be used by those who want to learn and teach Divan poetry. Descriptive Dictionary of Divan Poetry has rich literary content and style. He conveys the topics covered in a fluent, readable and understandable style. Onay has successfully reflected her intellectual personality, deep knowledge of folk culture and language, and sensitivity to national identity in his work. As can be seen in our review; that dictionary is very important not only for Divan poetry research, but also for those who work in fields such as folklore, sociology, Old Anatolian Turkish, bibliography and mysticism. Such a versatile resource, also shows what kind of knowledge background should have those who will work on classical poetry.

Keywords: Descriptive Anthology of Divan Poetry, Ahmet Talat Onay, Lexicology, Divan Poetry, Encyclopedic Dictionary.

GİRİŞ

Ahmet Talât Onay'ın (ö.1956) "Eski Türk Edebiyatında Mazmûnlar ve İzahı" adlı eseri, Klâsik Türk Edebiyatı çalışmalarında önemini ve güncelliğini korumakta olan bir eserdir. Özellikle modernite etkisiyle geleneksel kültürümüzden uzaklaşmakta olan nesillerin unutulmaya yüz tutan tarihi ve kültürel dokumuzu eski edebiyat metinlerinde anlaması hususunda belki de ilk başvurmaları gereken kaynaktır. Ancak ne yazık ki akademik hayata atılan genç araştırmacıların eserin kıymetini yeterince anlamadıkları, hatta kullanılması gereken pek çok çalışmada onu referans almadıkları görülmektedir.

Oysa yazımızdaki savları ortaya koyma çabasında gösterileceği gibi Onay'ın bu çalışması, aslında bir sözlük olmanın çok ötesinde, zengin hususiyetlere sahiptir. Bu nedenden olsa gerek daha eserin adı konusunda tartışmalar ortaya çıkmış ve sonraki neşirlerinde farklı bir isimle yayınlanmıştır. Eserin özgün adı, "Eski Türk Edebiyatında Mazmûnlar ve İzahı"dır (Kurnaz, 1999: 63). Cemal Kurnaz tarafından yayına hazırlanan kitap önceki neşirlerinde "Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar" başlığını taşır. Ancak 2013 baskısında Kurnaz esere, "Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü" üst başlığını eklemiştir. Böyle bir tasarrufta, M. Ali Tanyeri'nin, eserde ne oldukları belirtilmeksizin Divan şiirinde geçen deyimlere yer verilmesi dolayısıyla "İzahlı Divan Şiiri Sözlüğü" olarak adlandırılması gerektiği şeklindeki görüşünün (2005: 55) önemli etkisi olduğu söylenebilir. Ayrıca Kurnaz, Onay'ın sözlüğünü hazırlarken çağının yaygın kullanımına uyarak Divan şiirinde geçen ve açıklanmaya muhtaç kelimeleri mazmûn olarak nitelenmesi dolayısıyla ona, daha iyi tanımlayacağına inandığı "Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü" üst başlığını ilave ettiğini söyleyerek (Onay, 2013: 14) böyle bir değişimi bilinçli şekilde gerçekleştirdiğini ima etmektedir.

İttifakla Eski Türk Edebiyatı çalışmalarında ana kaynaklardan biri olduğu kabul edilen Onay'ın eseri hakkında, farklı yönleri dolayısıyla değişik nitelendirmeler mevcuttur. Örneğin yayına hazırlama vesilesiyle onu en iyi tanıyan Kurnaz, 1992 baskısında, ele aldığı konuları yüzlerce şairden seçtiği örnek beyitlerle açıklayan Onay'ın eserini aynı zamanda zengin bir antoloji haline getirdiğini belirtir (Onay,1992: XV). Bununla birlikte, "Eski Türk Edebiyatının dünyasına girerek metinleri daha iyi anlamak isteyen öğrenci, öğretmen, ilim adamı ve ilgili her türlü okuyucuya yardımcı zengin bir kaynak" olduğunu da vurgular (Onay,1992: XVI). Onun bu yönüyle "kaynak" olma vasfına, Tanyeri de katılır (2005: 64). Ömür Ceylan, eserin madde seçimindeki tutumuyla alışlagelmiş sözlüklerden ayrıldığını söyledikten sonra, içinde her lügatte bulunabilecek maddeler, ansiklopedik lügat maddeleri, ancak deyim sözlüklerinde aranabilecek maddeler ve klasik şiirde kullanımlarına dayanarak oluşturulmuş çok özel maddelerin de yer almasına dikkat çeker (2011: 248). Bu yargıda, "ansiklopedik lügat" ifadesi önemlidir. Eserin Klâsik Türk Şiiri ile ilgili değerlendirmeleri konusunda bir çalışma yapan Özlem Düzlü'nün, "ansiklopedik lügat" olduğu hususunda kanaati kesindir. Bu görüşünde, eserde klasik edebiyatımızın bazı mazmûnları ile anlaşılması güç meseleleri hakkında bilgi verilmesi yanında söz konusu şiir anlayışına yansıyan adetler, inanışlar, yaşam tarzından izler, zamanın ilim ve fenniye ilgili bilgiler ile bazı kıssa, terim ve kavramların da yer almasının etkili olduğunu söyler (2013: 1-2). Görüldüğü üzere Onay'ın çalışmasının içerik

zenginliği ve farklı hususiyetleri hakkında, çok yönlü düşünceler ortaya çıkmıştır.

Sözlük çalışmaları yapan bazı araştırmacılar onu “edebiyat sözlükçülüğü” kapsamında ele almıştır. Örneğin bu sahada yapılan bir çalışmaya göre Onay’ın eseri, “edebiyat sözlükçülüğündeki özel sahalarla ilgili” bir kaynak hatta kapsamlı bir “Divan edebiyatı sözlüğü”dür. Buna göre Onay’ın eseri, “*Eski Türk Edebiyatı mazmûnlarının hakkıyla anlaşılması için mazmûnları örnek metinlerle, zaman zaman da şerhleriyle açıklamakta, yeri geldikçe kelimelerin farklı sahalarda nasıl anlamlandırıldığını konusunda da bilgi vermektedir. Şairler hakkında kısa biyografiler ve şiir örnekleri sözlüğe ansiklopedik ve antolojik bir vasf kazandırmıştır*” (Kapukaya, 2017: 950). Böylece eserin, ansiklopedik ve antolojik olma vasfı, sözlük bilimi alanında çalışanların da dikkatinden kaçmamıştır.

Dolayısıyla Onay’ın sözlüğü, yukarıda zikredilen tavsiflerde görüldüğü üzere, ansiklopedik ve antolojik bir kaynak olarak mı değerlendirilmeli yoksa dikkatle mütalaa edildiğinde ortaya çıkan farklı yönleriyle mi ele alınmalıdır? Bize göre, eser oluşturulurken ön plana çıkan yöntemler, içerik zenginliği ve ihtiva ettiği türlü değerlendirmeler ortaya konduktan sonra daha sağlıklı bir karar vermek mümkündür.

I. Eserde Ön Plana Çıkan Yöntemler

Ahmet Talat Onay’ın sözlüğünde kullandığı bir kısım yöntemler, ne antolojik ne de ansiklopedik sözlüklerde sıklıkla görülen yöntemlerdir. Nitekim kullandığı metoda sözlüklerde rastlanmadığının farkında olduğundan, herhangi bir usule tabi olmadığını, bu konuda bir kimseden rehberlik ve üstatlık görmediğini bilhassa belirtmiştir (Onay, 2013: 16). Bu yüzden aşağıda madde madde ele alacağımız hususlar dikkatle incelendiğinde, eserin sadece yöntem bakımından bile bir sözlüğün ötesinde kurgulandığı rahatlıkla anlaşılır.

1. Örnek Beyitlerin Günümüz Türkçesine Aktarılması ve Tahlili-Şerhi: Yazdığı bine yakın maddenin hemen tamamını beyit/beyitlerle örneklendiren Onay, bunları o günkü Türkçeye aktarmış, daha önemlisi, kısaca izah ve şerh etme yoluna da gitmiştir. Onay’ın maddelere örnek için aldığı metinlerin çoğunu -her ne kadar kendisi buna tahlil² dese de- (Onay 2013: 15) izahın

² Onay’ın beyitler için getirdiği açıklamalara Ceylan ve Düzlü de “tahlil” demektedir (2011: 248 ve 2013: 2). Mengi’ye göre tahlil, “şerhten ayrı müstakil metin incelemesi çalışması olarak düşünülebileceği gibi, kapsamlı bir metin incelemesi içerisinde incelemenin şerhten sonraki

ötesinde şerh ettiği açıktır. Hatta bu derece geniş açıklamalara izahlı/açıklamalı Divan şiiri antolojileri ile Divan edebiyatı sözlüklerinde bile rastlanmaz³.

Onay, madde başları için aldığı örnek şiirlerin önemli bir kısmını, öncelikle devrindeki Türkçeye aktarır. Bazen bu tür aktarımları madde sonlarında vermesi onun sergilemiş olduğu yöntemdeki farklılığı gösterir. "Ay-Güneş" maddesinde olduğu gibi kimi zaman aktarımın ötesinde şairin ne anlatmak istediği üzerinde de durur⁴. Ayrıca Onay, pek çok yerde çeşitli vesilelerle dile getirdiği Farsça beyitleri tercüme ederek eserini Farsça öğretimi için faydalı bir hale getirmiştir. Bazen de Nazîm'in, "*Ol dâver-i kerîm ki serheng-i devleti/Ne savt-ı dūr bâş ne âvâz-ı lâ bilir*" beyti hakkında, "Kapı bekçisinin Farsça dūr bâş, Arapça lâ bilmemesi kendisinin Acem ve Arap olmadığını gösterir" (2013: 145) şeklinde yaptığı tespitte görüldüğü gibi, şairlerin okuyuculara neler sezdirdikleri üzerinde de durmuştur.

Buraya uzunlukları dolayısıyla alamadığımız pek çok örnekte Onay, kelimelerin şairlerce kullanılan anlamlarını esas alarak estetik ve şahsî değerlendirmeler yapar; ya da verilen misalde ihâm edilen unsurlara dayanarak metni şerh etme yoluna gider⁵. Kimi zaman da "penbe-i mînâ" maddesinde Sâmî'nin ve "şarabın men'i" maddesinde Bâkî'nin iki gazeline yaptığı şerhlerde (2013: 329, 386-387) olduğu gibi metinleri küçük bir makale boyutunda izah eder veya metnin tamamını şerh eder.

Eserde kimi örneklerin şerhi, farklı okuma/anlamlandırma ve imla açısından olduğu gibi⁶ "sifâl" maddesinde Avnî'nin, "*bu işretgâh-ı istiğnâda her bir rind*

---

basamağı, devamı olarak da düşünülebilir" (2010: 80). Öte yandan ülkemizde son yarım asırdır "divan tahlilleri" başlığı altında yapılan müstakil çalışmalar göz önüne alındığında, Onay'ın örnek metinler için verdiği açıklamalar, tam olarak tahlil olmasa da, yer yer tahlil usullerinin de kullanıldığı şerhler olduğu anlaşılmaktadır.

³ Bu konuda kaynakçada yer alan şu eserlerle karşılaştırma yapılabilir: (Cengiz, 1982), (Onan, 1991), (Pala, 2002) ve (Zavotçu, 2006).

⁴ Örneğin "Ay-Güneş" maddesinde, Bâkî'nin, "*sînesinde yakmada şem'a ruhun şevkiyle dâğ/mâh-ı enver mihr-i âlem-tâbdan yakar çerâğ*" beytini, "*yani şem'a, yanakların şu'lesiyle göğsünde dâğ yakmaktadır. Malûmdur ki dünyayı aydınlatan ve münevver olan ay, çerağını güneşten yakar, yani nûr ıktibas eder. Şair şem'ayı bir kalender ve ışık dervişine benzetiyor, yanakların ziyâsıyla göğsüne dâğ yaktrıyor. Sonra dergâhlarda çerâğcının tuttuğu bir çerâğdan bütün mumları yakmak âdet olduğu için güneş çerâğından da aya yaktrıyor*" (Onay, 2013: 67) şeklinde geniş biçimde izah ederek şairin asıl anlatmak isteği şeye ulaşmak ister.

⁵ Bunlardan bazıları için şu maddelerdeki örneklere bakılabilir: "Bâde", "harbe ucu", "ters nal". (Onay, 2013: 79, 201, 407).

⁶ Bu konuda şu misallere bakılmalıdır: "Dürd-i lây" maddesinde Veled Çelebi ve Ulvî'nin; "gâv-ı zemîn" maddesinde Nailî'nin; "kan hayran" maddesinde İbn Kemâl'in; "küfrî" maddesinde Hızır

bir Cemdir/sifâlin pâreler revnak-şikest-i câm-ı Cemdir hep” beyti, “mânâ” başlığıyla adeta aktarımın ötesinde şöyle yorumlanmıştır (2013: 368): “*Bu istiğnâ işretgâhında her rind bir Cem’dir. Yani meyhâne âleminde sen, ben yoktur. Zengîn, fakîr, rind ve emîr birdir. Herkes kendi âleminde bir Cemşid’dir. Bu mecliste kırılan kadehlerin kırıkları câm-ı Cem’in revnaklarını giderecek kadar parlaktır*”.

Son olarak şu hususu belirtmemizde fayda vardır: Onay, aktarım, tahlil ve şerhlerinde, bazen kelimelerin neyi temsil ettiğini, kelimeler arasındaki ilgiyi, kelimelerin ihâm ettirdiği unsurları ve beyitteki “zerafet ve tasvir” anlayışını esas almak suretiyle açıklamalarda bulunur⁷. Dolayısıyla, yukarıda görüldüğü gibi, Onay’ın madde örneklerinde yaptığı izahlar, okuyucuya türlü yönlerden klasik şiiri nasıl anlaması gerektiğini öğretmek maksadı taşımaktadır. Ayrıca bu haliyle bile eser, bir tür şerh kitabı sayılabilir.

2. Farklı Kaynakların Kullanımı: Ahmet Talat Onay’ın sözlüğünde, lügatlerden tarihe, şerhlerden tezkirelere, mitolojiden tasavvufî kaynaklara hatta devrine göre çağdaş sayılabilecek kitaplara kadar geniş bir yelpazede, değişik türde eserlerden istifade edilmiştir. Bunlar arasında, Ahterî, Burhân-ı Kâtı’, Lügât-i Ebuzziyâ, Lehce-i Osmânî, Salâhî Lügati, Lügat-i Târihiyye ve Coğrafiyye, Kâmûsu’l-a’lâm, Ferheng-i Şu’ûrî, Nâimâ Tarihi, Âsım Tarihi, Koca Sekbânbaşı Lâyihası, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Rıza Nur’un Türk Tarihi, Sûdî Şerhi, Tuhfe-i Vehbî Şerhi, Latifî Tezkiresi, Nûru’l-hüdâ li-men İhtidâ, Ma’rifet-nâme, min-Kitâbi’l-Keşkül, Mizânü’l-edeb, Nedim Divanı, TDK sözlüğü, İslam Ansiklopedisi, Son Asır Türk Şairleri, Görüp İşittiklerim ilk göze çarpan eserlerdir. Bunlarla yetinmeyen Onay, o günlerde yayımlanmayan Veled Çelebi’nin Cep Defteri ve Tahir Olgun’un neşredilmediğini söylediği şerhlerinden de yararlanmıştı. Adını zikrederek doğrudan veya dolaylı alıntı yaptığı kaynak sayısı yetmiş yakındır.

Onay, başka kaynaklardan yaptığı alıntılmalarda, eserlerin ismini zikreder ancak tam künye vermez. Bu usul, kaynak gösteren kimi klasik şerhlere benzer. Ceylan, onu tarihî sözlük müelliflerinden ayıran bu tavrın, kendinden sonra gerçekleşecek akademik Divan şiiri araştırmalarını müjdelediğini söyler (2011: 251). Aslında Onay, böylesi geniş bir yelpazede çok sayıda eserden

Ağazâde’nin ve “sakankur” maddesinde Sünbülzâde Vehbî’nin beyitleri (Onay, 2013: 146, 182, 271, 358).

⁷ Bunlar için şu örnekler bakılmalıdır: “Şâmilîler-şâmiyân” maddesinde Necâti’nin; “tütyâ” maddesinde Emânî’nin; “yumuş oğlanı” maddesinde Necâti ile “zâhid” maddesinde Sâbit ve Mesîhî’nin beyitleri (Onay, 2013: 382, 413, 434, 438).

istifade ederek hem bir edebiyat sözlüğünün nasıl yazılacağını gösterir hem de Divan şiirini anlamak için ne tür kaynaklardan yararlanılması gerektiğini ortaya koyar.

3. Eski Türkçe Kelime ve Deyimlerin Açıklanması: Geleneksel sözlüklerde, dil ve gramer sözlükleri hariç, eski Türkçe kelimeler hakkında açıklamalara sıklıkla rastlanmaz. Onay'ın sözlüğü de gerçekte tarihi dil sözlüğü değildir. Bununla birlikte yeri geldikçe eski Türkçe kelime, deyim veya kavramlar hakkında önemli bilgiler verilir.

Eski Türkçe kelimeler hakkında yapılan açıklamalar, daha çok, o kelimelerin örnek beyitlerde geçmeleri sebebiyledir. Mesela "âyine çeşitleri" maddesinde Nedîm'in beytinde geçen "döymek" kelimesinin açıklaması, "halka be-gûş" maddesinde zikredilen Kethüdâzâde Ârif'in şiirindeki "baymak" fiili hakkındaki izah, "iksîr-i hayât" maddesinde Azmî'nin beytindeki "çâk" sözcüğüne verilen karşılık ya da "râh" maddesinde kaydedilen Zâtî'nin beytindeki "sokranmak" fiilinin anlamının verilmesi (Onay, 2013: 73, 198, 224, 338) böyledir. Eserde kimi arkaik kelimelere dair açıklamalar ise, şairlerin bazı Arapça ve Farsça sözcükler yerine Türkçesini kullanmalarına dikkat çekmek amacıyla. Örneğin "sadâ-savt" maddesinde, bu kelimeler yerine Zâtî'nin yankı sözcüğünü kullandığı vurgulanır (Onay, 2013: 199, 356). Bazen de Onay, "ser-çeşme" maddesinde olduğu gibi, şairlerin, kelimelerin Türkçe karşılıkları yerine Farsçasına yer vermelerini şikâyet maksadıyla bu yola başvurur. Mesela bu maddede, "ser-çeşme"nin Türkçesinin subaşı olduğunu söyledikten sonra, subaşı kelimesinin kökenini izah eder. Sonra da eski şairlerimizin bunun yerine ser-çeşmeyi kullanmasını eleştirir (Onay, 2013: 367). Onay, eski Türkçe kelimeler hakkındaki izahlarını bazen kaynaklara dayandırır bazen de kaynak göstermeksizin çeşitli açıklamalar yapar.

Örnek beyitlerde geçen deyimlere dair izahlar, bunların unutulmuş tarihî anlamlarını vermek, nasıl oluştuğunu açıklamak veya yabancı dildeki bir kavramın Türkçe hangi deyimle karşılanabileceğini belirtmek maksadıyla. Örneğin; "alınmak" maddesinde kelimenin unutulmuş deyim anlamının verilmesi, "sır-sırça" maddesinde, sır saklamak deyimini nasıl oluştuğunun anlatılması ya da "tevbe-i nasûh" maddesinde ibarenin Türkçe "and içmek" deyimini karşılığı olduğunu zikredilmesi gibi (Onay, 2013: 54, 368, 408). Eser, eski Türkçe kelime ve deyimlere dair içerdiği bu izahlarla Eski Anadolu Türkçesi hakkında kayda değer bilgiler ihtiva eder. Yani az da olsa, tarama sözlüğü niteliği taşır.

4. Kelime ve İbarelerin Klasik Şiirimizde Kazandığı Yeni Anamlara Dikkat Çekilmesi: Ahmet Talat Onay'ın eserinde, maddelere verdiği örnekler üzerinde yaptığı ayrıntılı mütalaalardan bir diğeri de kimi kelime ve ibarelere Türk şairlerince verilen anlamlara dikkat çekmektir. Yani o, sadece kelimelerin geleneksel sözlüklerdeki anlamlarını vermekle yetinmez, kendisi de örnek üzerinde bir tür bağlam çalışması yapar.

Bunlardan ilki, Farsça ve Arapça kelime, ibare ve tamlamalara, sırf şairlerimizce verilen karşılıklar üzerinde durmaktır. Örneğin, “âhû-yı harem” maddesinde tamlamanın “Mekke ve Medine sınırları dâhilinde avlanması yasak olan ahu” şeklinde bilinen karşılığı verildikten sonra şairlerimizin onu, bu anlamı dışında zevce, karı ve padişah sarayındaki şehzade mukabili kullandıkları, örnekleriyle gösterilir (2013: 48). Yine “gülbâng” maddesinde, kelimenin bilinen karşılığı verildikten sonra “edebiyatımızda birkaç kişi tarafından yüksek sesle söylenen dua ve tekbîr gibi mânâlarda kullanılmıştır” açıklamasına, Nefî'nin bir mısraını misal gösterir (2013: 189). Farsça “deryâ-keş” ve “deryâ-nûş” tabirlerinin edebiyatımızda ayyaş yerine kullanıldığını söylemesi, “yâ Rab” nidasının bizde, kimi zaman acaba anlamına geldiğini vurgulaması ya da “bü'l-aceb” ibaresinin şiirimizde bazen “hokkabaz” karşılığında kullanıldığına dikkat çekmesi (2013: 133, 114, 261) böylesi örneklerdendir.

Bu başlık altında değerlendireceğimiz bir diğeri husus da eserde, Türkçe deyimlerin şiirimizde kazandığı farklı manalarının gösterilmesidir. Mesela; “dağ üstü bağ” deyimine “dağ iken bağ haline konan yer” karşılığı verildikten sonra “yara üzerine sargı” ve “kederden sevince; zaruretten refaha intikal” gibi manaları olduğu, örneklerle ispatlanmıştır (Onay, 2013: 127). Nâbî ile Âhî'den alınan beyitlerde⁸, “kâğıt uçurmak” deyimine “süratle yollamak” ve “okumak” kelimesine “davet etmek” mecaz anlamının verildiğini belirtmesi (2013: 298, 408) bu doğrultudadır. Görüldüğü gibi, Onay'ın, seçtiği örnekler üzerinde kelime, kavram ve deyimlerin klasik şiirimizde kazandığı özel anlamlara dikkat çekmek suretiyle bağlamli sözlük çalışmalarına öncülük ettiği söylenebilir.

5. Kavramların Arapça-Farsça Karşılıklarının Verilmesi: Bu sözlükte, mecburiyet olmadığı halde, Onay tarafından kullanılan yöntemlerden biri de bazı kavram ve tabirlerin başka dillerdeki mukabilini zikretmektir. Onay, bu usulü daha çok, madde başlarının anlamını Türkçe-Farsça-Arapça vermek suretiyle şu şekilde gerçekleştirir: Ay: Arapçası kamer, Farsçası Mâhdır. Bebgâ-

⁸ Bu beyitler şöyledir: “İsbât-ı siyâma alınan hücceti saklar/Kâğıt uçurur menzil ile yolda ulaklar” (Nâbî). “Okuduk da'vet edip uğramadı dâ'ireye/O perî-çehre kabûl eylemedi da'vetimiz” (Âhî).

Tûti: Arapçası bebgâ, Farsçası tûti, Türkçesi papağan. Güneş: Güneşin Arapçası şems; Farsçası mihr, âfitâb, hurşiddir (2013: 65, 86, 191).

Şu örnekte olduğu gibi kimi zaman eserde, Farsçadan Arapçaya karşılıklar da yer alır: "Acemler âfet-i aynü'l-kemâl yerine çeşm-zahm derler ki zahm-ı çeşm yani göz yarası, göz değmesi demektir" (2013: 38). Onay'ın kullandığı öğreticilik bakımından çok faydalı olduğu müşahade edilen yollardan biri de, Türkçe deyimlerin Farsça karşılıklarını vermesidir. Örneğin; "parmağa ip dolamak" maddesinde, deyim halk arasında "ısmarışı unutmadı" şeklinde söylendiğini ima ederek İranlıların buna, "rişte be-engüşt best" dediklerini belirtir (2013: 328). Bu duruma verdiği bir başka örnek de (2013: 373), Nâ'îlî'nin şu beyitte, sonradan görme deyimini mukabili "nev-devletân" Farsça ifadesini kullandığını vurgulamasıdır: "*Pür-nakd-i jâle dâmen ü ceyb-i şükûfe-zâr/Nev-devletân-ı bâğ u bahârın neşâtı var*". Bu suretle Onay'ın lügati, Arapça-Farsça kelime öğrenimi için faydalı hale gelmiştir.

6. Alt Başlıklar Altında Ek Bilgilerin Yer Alması: Onay'ın lüğatinde geleneksel şerhlere benzer bir yöntem daha kullanılır. Yani bazı maddelerde mütalaa, hikâye, fâide, fıkra ve arasöz gibi alt başlıklarla ek bilgiler verilir. Bu yöntem, kimi maddelere daha fazla açıklama getirmek ve okuyucuyu dinlendirip eğlendirerek dikkatini toplamak amacıyla uygulanmış olabilir. Söz konusu türden değerlendirmeler, Onay'ın ilgili maddelere şahsî yorumu olarak da kabul edilebilir. Bunlar genelde halk arasında yaygın veya tasavvufî hikâyeler olsa da, bazıları Atatürk'le ilgili olmak⁹ gibi güncel konulara dairdir. Ek bilgi verme usulü, klasik şerhlerde görülen bir durumdur.

7. İştikâk ve İmlâ Hakkında Açıklamalar: Aslında gramer ve ıstikak ilmi, bilindiği üzere, konu ile ilgili özel sözlüklere sahip bir alandır. Olağan durumlarda edebî sözlüklerde bu hususlarda bilgi verilmez. Ancak Onay'ın sözlüğü ıstikâk ve imlâ bilgileri içermesi açısından benzer örneklerinden ayrılır.

Eserde, ıstikâk hakkındaki açıklamaların çoğu, Türkçe oldukları bilinmeyen ve lügatlerde başka dillere ait gösterilen kelimelerin Türkçe olduklarını ispat gayesiyle yer alır. Bu uygulamada Onay'ın, ileride bahsedeceğimiz millî şuur anlayışı ve Türkçecilik eğiliminin önemli bir etkisi vardır. Örneğin "çirâğ",

⁹ Fıkra başlığıyla verilen bu anlatı, "duhter-i rez" (üzüm kızı yani şarap) maddesindeki açıklamalar vesilesiyle zikredilir ve şöyledir: "Atatürk Beykoz'da rast geldiği bir sarıklı hocaya, niçin üzüm yenildiği halde haram olmuyor da suyu haram oluyor? diye sorar. Hoca şu cevabı verir: Bir kimsenin karısı kendisine helâldir. Fakat o kadından doğan kızı haramdır. Atatürk hocaya iltifâta bulunur" (Onay, 2013: 144).

“aşk” ve “akkor” kelimelerinin Türkçe kökenli olduklarını ispat çabası böyledir (2013: 123, 131, 327). Onun iştikâk hususunda verdiği aydınlatıcı bilgiler, Türkçe ile sınırlı değildir. Yeri geldiğinde, “sorguç” kelimesinin Moğolca ya da “yades” kelimesinin -her ne kadar gerçekçi bulmasa da- Farsça asılları olabileceği iddialarında (2013: 374, 425) olduğu gibi farklı dillere ait köken bilgisi konularına da değinir. İştikâka dair ele aldığı diğer bir nokta ise Arapça kelimelerdir. Örneğin Râgıp Paşa'nın, “*tıfldır gitdikçe ol meh-rû gelir âfetlenir/dâ'imâ artar fûrûğ-ı hüsnü mâhiyyetlenir*” beytini şerh ederken “mâhiyyet” kelimesine ayrı başlık açmak suretiyle iştikâka dair şu izahı yapar (2013: 38): “*Mâhiyyet sözünün mâhiyye ile müşâhebeti zâhirdir. Fakat şair Farsça mâh sözünü Arapça ism-i masdar yapıyormuş gibi hem mâhiyyetlenir (mâha inkılâb eder) hem de hakikat kesbeder gibi manalar vermek istemiştir. Mâha mûnkalib olur yerinde mâhiyyetlenir denildiği takdirde kelime kıyasa muhalif olsa bile mânâ tamdır. İki cihetle ihâmı vardır*”.

Onay, çok sınırlı olsa bile yer yer sentaks seviyesinde gramer konularından bahseder. “Bebgâ-Tûti” maddesinde, Nâbi'ye ait bir beyitte “âyine” kelimesinin “a-yine” biçiminde okunduğunda cümlenin anlamına soru edatı olmak suretiyle katkı yaptığını anlatması (2013: 86), böylesi durumlara örnektir. İştikâk konusunda temas ettiği bir diğer nokta, “külhân” kelimesinin aslının “gül-han” olduğunu belirttiğinden sonra, “gül sözü ateş kuru mânâsına da gelir, han da ev mânâsını alan hânın tahfif edilmiş şeklidir. Bu takdirde Gülhan ateş evi, yani ateş yanan ev gibi yerdir demektir” şeklindeki açıklamasında (2013: 273) olduğu üzere, kelimelerin galat kullanımlarıdır.

Eserde, İmla konusunda sınırlı bilgiler vardır. Bunlardan ilki, galat olarak şeddeli yazılan Türkçe kelimeler hakkındadır. “Teşdid” maddesinde, Türkçe kelimelerde şedde olmadığından eşşek, beşşik ve eşşik gibi kelimelerin Arap harfleriyle yazıldığında çift sessizle yazılmaları hakkında bilgi verilmesidir (2013: 408). İkincisi, şairlerimizin kimi yabancı kelimeleri, Türkçe sözcükleri hatırlatacak biçimde imla ederek söz oyunu yapmalarına dairdir. “Tura oyunu” maddesinde kelimenin, “ture” biçiminde imla edildiğinde Türkçe “töre”yi işaret maksadıyla Kastamonulu Sa'dî tarafından kullanıldığını anlatması (2013: 412) bu duruma örnektir. Onay'ın iştikâk ve imla hakkındaki izahları, eserini geleneksel şerhlere yaklaştırmaktadır. Ayrıca ilgili okuyuculara Arapça ve Farsçalarını geliştirme fırsatı vermektedir.

8. Şahıslardan Mektup Yoluyla Bilgi Alınması: Ahmet Talat Onay sözlüğünü hazırlarken içinden çıkamadığı kimi noktalarda, başta Tahir Olgun, Veled Çelebi İzbudak, Fuat Köprülü ve Kemal Üçok olmak üzere ilim ve irfan erbabı

saydığı kimselerden mektup yoluyla soru sorarak bilgi almıştır. Zaten önsözde eserini, Veled Çelebi'nin teşviklerine borçlu olduğunu söyler (2013: 15). Kullandığı mektupla bilgi alma metodunun esere, "konusunun otoritesi şahsiyetlerin tashih ve tasvibinden geçme" fırsatını verdiğine dair bir görüş¹⁰ vardır (Onay, 2013: XV). Onay'ın söz konusu şahıslardan gelen cevapları aynen yayınlaması, etik ve bilimsel bir tavidir. Kullandığı bu usul, esere ilmî ve edebî hüviyet kazandıran unsurlardandır.

9. Örnek Metinlerin Farklı Nüshalardan Tetkik ve Tashihi: Eserde, oldukça ilginç ve hemen hiçbir sözlükte rastlanmayan örnek metinlerin farklı nüshalardaki durumunu tetkik ve gerektiğinde bunları tashih eden bir usul vardır. Hatta Onay, "müşkilât" ile "şâmîler-şâmîyân" maddelerinin dipnotlarında, eski yazmalarda belâgat kusurları için konulan işaretler ve Necâtî'nin ilk istinsah edilen divanlarından bahsetmesinde (2013: 307, 382) olduğu gibi, yer yer el yazmaları hakkında mühim bilgiler verir.

Bu konuda düştüğü bazı dipnotlar, nüsha farkını gösterir mahiyettedir. Ancak Onay, farkı içeren nüshanın hangi nüsha olduğundan çoğu kez söz etmez. Örneğin Bâkî'nin, "*mantıku't-tayr okumağa başladı murg-ı çemen/kûşe-i gül-zâr şimdi külbe-i Attâr'dur*" beyine düştüğü dipnotta, "külbe-i Attâr" ifadesinin bir başka nüshada, "tıyle-i Attâr" şeklinde yazıldığını belirtir (2013: 264). Nüsha farkı çok olduğu durumlarda ise, farklı şekli içeren yazmadaki metni aynen verir¹¹. Bazen de Süheyl maddesinde Nâ'îli'ye ait beyit için düştüğü dipnotta olduğu üzere, matbu nüshadaki farka işaret eder (2013: 377). Bu da onun verdiği örneklerin özgün şeklini aramak gibi ilmî bir hassasiyet içinde olduğunu gösterir. Dolayısıyla örneklerin farklı nüshalara dayalı tetkik ve tashihi göstermeye dayanan metoduyla eser, ülkemizde o dönemde yeni başlayan metin tenkidi çalışmaları için önemlidir.

10. Kendi Şiirlerinden Örnek Vermesi: Ahmet Talat Onay, kimi zaman maddelerin daha iyi anlaşılması için, "bâhûr" maddesinde olduğu gibi, kendi şiirlerinden örnek verir (2013: 82). Aslında bu duruma sözlüklerde değil klasik şerhlerde rastlanır. Bu yönüyle klasik şerhlerle benzerlik gösteren eserin üslubu, akıcılık kazanarak daha edebî hale gelmiştir.

II. Eserdeki Ansiklopedik ve Kültürel Boyut

¹⁰ Bu görüş eseri yayına hazırlayan Cemal Kurnaz'a ait olup kendisinin kaleme aldığı önsözde yer alır.

¹¹ "Âhû-yı felek" maddesinde, Ahmed Paşa'ya ait örnek beytin dipnotta veya Fahri Bilge'ye ait yazmadaki oldukça farklı biçiminin aynen verilmesi gibi (Onay, 2013: 48).

Ahmet Talat Onay'ın sözlüğünde yer alan kimi unsurlar onu adeta bir kültür ansiklopedisi haline getirir. Bilhassa halk şiiri ve kültürüne dair çalışmalarıyla tanınan Onay'ın, yeri geldikçe folklor bilgisini sözlüğe başarıyla yansıttığı görülür. Eser ayrıca, çok sayıda mutasavvıf ile tasavvufi görüşler hakkında önemli malumat ihtiva eder. Dolayısıyla Onay'ın sözlüğü bu yönleriyle ansiklopedik sözlüktür ve Divan şiiri araştırmacıları için temel tasavvufi bilgiler içeren bir kaynak halindedir.

1. Eserin Ansiklopedik Sözlük Boyutu: Eserin bu boyutunda çeşitli konularda derin ansiklopedik ve tarihî bilgi, kültürel tespitler, eski toplumumuzun sosyolojik dokusu hakkında tetkik, geleneksel hayat tarzına ait eleştiriler ve kaynak kitaplar hakkında değerlendirmeler başta olmak üzere, Divan şiiri okuyucusunun haberdar olması gereken altyapıya dair çeşitli ve önemli malumat vardır.

Eserde “abdâl”, “Acem kahramanları”, “âyine çeşitleri”, “ahlât-ı erba” ve “esrar” başta olmak üzere pek çok madde ansiklopedik sözlük hüviyeti taşır. Bunlardan bir kısmı, “Acem kahramanları” maddesinde (Onay, 2013: 30-34) olduğu gibi ayrıntılı alt başlıklara sahiptir. Eserdeki kültürel tespit içeren ansiklopedik maddeler, ihtiva ettiği mühim bilgiler yanında, çeşitli eleştirileri de kapsar. Örneğin; “esma çekmek” maddesinde Osmanlı devletinin son zamanlarında cahiller tarafından yapılan istismara keskin bir dille dikkat çekilir¹². Eski toplumumuzun sosyolojik dokusu hakkında tetkikler içeren maddeler, aynı zamanda geleneksel hayat tarzını tenkit eder. Söz konusu maddeler, tarihî muhtevaya sahiptir ve önemli sorgulamalarda bulunur. Örneğin; “şarabın men'i” maddesinde, Kanunî zamanında bu konuda aşırıya gidilerek rint meclislerini önlemek maksadıyla sazların dahi kırılması şöyle değerlendirilir: “Kanunî Sultan Süleymân'ın şarabı bu kadar şiddetle men'ine, saray hazinesindeki kıymetli sazları bile kırdırıp yaktırmasına sebep ne idi, meçhul!” (Onay, 2013: 387). Benzer şekilde teserrî (odalık ve câriye edinme) maddesinde Nâbî ve Vehbî'nin bunu tavsiye eden beyitleri üzerinde durulurken câriyelik kurumu şiddetle tenkit edilir¹³. “Reml” maddesinde ise

¹² Bu bilgi şöyledir: “Büyük inkılâba kadar kendilerine sihir veya büyü yaptıkları süsünü veren şarlatanlar ve bunlara inanan insanlar pek çoktu. Cahil köy imamından, yobaz medrese softasına ve tahâretsiz dervişe kadar pek çok kurnazlar zavallı cahil halkı muska, esmâ, vefk, büyü, efsûn vesâire yazıp yapacaklarından bahisle dolandırıyorlardı. Gerçek din adamları bunun dışındadır” (Onay, 2013: 161).

¹³ Onay'ın bu tenkidinin bir kısmı şöyledir: “İnsanların hayvan gibi alınıp biraz kullanıldıktan sonra yahut beğenilmeyip satıldığı devirlerde erkekler kul, köle, kadınlar câriye halâyük olarak alınır, satılmış. Aldığı dört kadına kanaat etmeyerek bir sürü de câriye ve odalık ile sarayını, konağını hâraya çeviren ve kendilerini damızlık aygır, tosun veya koç sanan pâdişâhlar, beyler

bu ilmi "saçma" diye vafeden Onay, remili ağır biçimde eleştirilerek Cumhuriyet döneminde ortadan kaldırılışından duyduğu memnuniyeti dile getirir¹⁴. Böylece sözlük çerçevesinden uzaklaşan Onay, eserinde yer yer kişisel üslup ve anlayışını hâkim kılarak ona edebî bir veçhe verir.

Öte yandan, Divan şiirinde zikredilen başlıca kaynakları söz konusu eden "kitap" maddesi ve Ahmed Râsim'in Falaka adlı eserinin gençlere tavsiye edildiği "yaramaz talabe" maddesi gibi örnekler (Onay, 2013: 261-264, 428), sözlüğü, ansiklopedik boyutun oldukça ötesine taşımıştır.

2. Halk İnanç, Âdet, Gelenek ve Göreneklerine İşaret Edilmesi: Eserde; halk inançları, âdet, gelenek ve göreneklerine ait ayrıntılı bilgiler vardır. Ömrünün önemli bir kısmını halk bilimine adayan Ahmet Talat Onay'ın, bu sahada edindiği bilgi ve tecrübeyle Divan şiirindeki söz konusu unsurları başarıyla yorumladığı görülür.

Eserdeki inanç ve âdetlere ait malumatın önemli bir bölümü, yazarın eski Türklerden toplumumuza intikal ettiğine inandığı inanç ve âdetlerdir. Çeşitli nazar türleri, su içene dokunulmaz inancı, darı saçma ve ocak yakma âdetine ait açıklamalar bu türdendir (2013: 38, 45, 57, 324). Anadolu'da ortaya çıktığına inandığı inanç, âdet ve geleneklerin kimisi, yazarın yaşadığı Çankırı yöresine ait¹⁵, kimisi de Anadolu'nun genelinde yaygın olanlardır. Mesela; ayva-elma saklama, bal çalma, köy göçtü oyunu, Anadolu'da bazı günlerin kadınlarca uğursuz sayılması ve yatsı namazından sonra salât-ı tûncinâ okuyarak iman ve nikâh tazeleme gelenek ve inançları (2013: 76, 82, 265, 355, 408) özellikle Anadolu'da yaygın olanlardandır. Onay'ın anlattığı âdet ve inançlar, kırsalla sınırlı değildir. O, eski İstanbul'da bozacılığın daha çok Arnavutlarca yürütülmesi, eski kasaba mekteplerindeki usuller ve bazı şehirlerde doktorların beş on hasta öldürmedikçe hâzık olamayacağına (2013: 95,212, 140) dair şehir hayatına ait gelenek ve inançlardan da söz eder.

---

ve hatta ulemâ efendiler sayısızdı... Unutulmasın ki teserrî yani odalık tavsiye eden bu şâirler, ulemâ zümresinin ileri gelenlerindedir. Zihniyete bakınız ki para ile satın alınan bu kadınlarla cinsî münasebette bulunmak zina ve haram sayılmıyor; mübah ve hatta vâcip görülüyor... Acaba teserrî ile metres tutmanın ne farkı var?..." (2013: 407).

¹⁴ "Eskiden Anadolu kasabalarında seyyâh dervişler, abdâllar, İstanbul'un Nuruosmaniye, Beşiktaş semtlerinde zenci ve serseri Arap şeyhler remil dökerler, para kırarlardı. Cumhuriyet kânûnları bu sahtekârlığı kaldırmış, bu kabil şahıslar görülmez olmuştur. Artık böyle saçma ilimlere inananlar da kalmamış gibidir" (2013: 343).

¹⁵ Bunlardan iki tanesi şöyledir: Bolu ile Çankırı'nın Çekeş kazalarında Ekim-Kasım aylarında mahya denen kır panayurlarının düzenlenmesi ve Çankırı'da leğen kullanılarak uygulanan bir düğün âdeti (Onay, 2013: 39, 279).

Böylece Onay'ın sözlüğü, folklor çalışmaları için önemli bir kaynak haline gelmiştir.

3. Halk Söyleyiş ve Deyimleri Hakkında Bilgiler: Onay'ın sözlüğünde yer verdiği halk arasındaki yaygın söyleyiş ve deyimlerin birçoğu, Divan şiirinden aldığı örneklerde zikredilmesi bakımından önemlidir. Çünkü hem böylesi söyleyişleri Osmanlı Türkçesi ya da Divan şiiri sözlüklerinde bulmak mümkün değildir hem de bunların tespiti, Divan şiirinin halk dili ile ilişkisini ortaya koymaktadır.

Onay'ın açıkladığı halk söyleyişlerinin bir kısmı deyim bir kısmı da başka kelime ve deyimler için kullanılan karşılıklardır. Halk arasında kabusa karakura, tifüse kara humma ve tifoya ter denmesi, kelime seviyesindeki halk söyleyişlerine örnektir (2013: 41, 216). Halk arasında her şeyden alınıp kavgaya çıkarılanlara “celâlî”, Allah cezanı versin yerine “haberini yanı kabaklı abdâllar getirsin”, yapılan işin sonu ölümle neticelenirse suçu kabullendiğini belirtmek için “kanım katlim helâl olsun” ve hırsızlık ile yan kesicilikte maharet gösterenlere “sürmeyi gözden çeker” denmesi ise halkın kullandığı deyimler olarak açıklanır (2013: 104, 231, 243, 314). Bunun yanında bilinen halk deyimlerinden olup divan şairlerince kullanılan “küplere binmek”, “şerbetli”, “tafra satmak” gibi örnekler de ortaya çıkış nedenleriyle birlikte ele alınır (2013: 101, 392, 400). Ayrıca açıklanan bazı deyim ve atasözleri, eskiden halk-devlet ilişkisi bağlamında ortaya çıkmış ve bugün unutulmuştur. Mesela Kanunî'nin sadrazamı Semiz Ali Paşa'nın bol vaatler verip yerine getirmediğinden hareketle, “Ali Paşa narhı” denmesi, önünü ardını sormayıp vurup kırarak kimseden korkmayanların “tuğsuz vezir” olarak adlandırılması ve bir işin tarafların rızasıyla hallolmayıp da sürüncemede kalmasına “mesele medreseye düştü” denmesi (56, 411, 260) gibi açıklamalar bahsedilen türdendir.

Nedîm'e ait aşağıda verilen beyitte, “kâmet çekmek” deyimini, ilk bakışta uzun boyunu sergilemek şeklinde anlaşılabilir ama Onay, halk diline ait bilgisiyle bu tabirin toplumda, “kavgaya hazırlanmak ve gurur satmak” manasıyla haddi aşanlar için “kâmeti azıttı” tabiri gibi kullanıldığını dikkat çeker (2013: 424). Böylece beyti daha iyi anlamamızı sağlar ve bu tür halk söyleyişlerini açıklayan eserinin önemini bir kez daha ortaya koyar. Beyit şöyledir: “*Geh sürme gâh vesme vü gâhî piyâle çek/ Ey serv-i nâz çekme yeter gayri kâmet*”.

4. Dinî-Tasavvufî Çevreler Hakkında Bilgi Verilmesi: Sözlüğün dikkat çeken kültürel boyutlarından bir diğeri de madde başı olmuş tasavvufî kavram

ve deyimler dışında, dinî-tasavvufî çevreler ve tarikatlar hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermesidir.

Ahmet Talat Onay'ın sözlüğünde çeşitli vesilelerle en çok bahsettiği tarikat Bektaşîliktir. Belki de kendini bu meşrebe yakın görmesi, söz konusu bahisleri açmasında etkili olmuştur. Bu bilgilerin bir kısmı, "Akyazılı-Kızıl Deli" maddesinde olduğu gibi Bektaşîlik tabirlerinden Divan şiirinde geçenlerdir. (Onay, 2013, 50) Diğer bir kısmı ise, Bektaşî kültürü hakkında ansiklopedik malumat biçiminde görülmektedir. Örneğin Onay, "halka be-gûş" maddesinde, Bektaşîlerin ömür boyu küpe takma âdetinden ve "Nur Baba" maddesinde, mumun ucunu kesmekle ilgili kendi aralarındaki tabirlerden söz eder. Ya da "semâ-ı râh" maddesinde, Bektaşî ve Mevlevî semâ'ını kıyaslarken (2013: 198, 322, 366) maddelere ansiklopedik hüviyet kazandırır. Bazen de "Âl-i Abâ", "âyîn-i Cem", "câme-i ezrak" ve "dögme" maddelerinde çeşitli vesilelerle Batınîlik, Mevlevîlik ya da Acem sûfilerine dair genel bilgiler verir (2013: 51, 71, 103, 143). Bu vesileyle Onay'ın sözlüğü, Divan şiiri okuyucusunun tasavvuf hayatı ve tarikatlar hakkında bilmesi gereken temel bilgileri aktaran bir kaynağa dönüşmüştür.

III. Estetik-Edebî Değerlendirmeler ve Eserdeki Millî Yön

Ahmet Talat Onay, millî konulara duyarlı ve şuurlu bir milliyetperverdir. Aile yapısı ve aldığı eğitim ile devrin eğilimleri de buna uygun olunca, diğer eserlerinde olduğu gibi, sözlüğünün pek çok yerinde şahsî görüşlerini millî çerçevede dile getirmiştir. Ayrıca başka sözlüklerde sık rastlanmayan estetik ve edebî değerlendirmelerde de bulunur. Böylesi bir faaliyet, onun sözlüğüne üslup akıcılığı ve edebî değer katarak eseri okunur kılmaktadır.

1. Estetik-Edebî Değerlendirmeler: Ahmet Talat Onay sözlüğünde, örnek aldığı metinleri düz yazıya çevirip şerh etmekle yetinmez. Aynı zamanda kimi metinler hakkında estetik ve edebî görüşlerini anlatır. Onun bu yönü, başka bir araştırmada da söz konusu edilerek izahlarında şahsî görüşlerine yer verdiği ve Tanzimat'tan sonra klasik şiirimizle ilgili kimi tartışmalar çerçevesindeki konuları dile getirdiği vurgulanmıştır (Düzlü, 2013: 1). İncelediğimiz kadarıyla Onay, aşağıda anlattığımız türlü usullerle estetik değerlendirmeler yapar.

Öncelikle kimi beyitler hakkında kanaatte bulunarak veya bulunmaksızın doğrudan "en güzel, en zarif örneklerden biri, şâirâne ve düşündürücüdür,

güzel bir nükte yapıyor”¹⁶ ifadelerini kullanıp estetiğin sahasına giren görüşlerini aktarır. Örneğin Sünbülzâde Vehbî'nin, “Şişe çekdirmiş işitdim zâhid-i minâ-şiken/kanunu içmiş de almış âbgîne kînesin” beytine mana verdikten sonra, beyti estetik açıdan şöyle değerlendirir: “İşittim ki şişe kıran soft hacamat olmuş. Şişe çekirmiş. Hacamat şişesi sofunun kıldığı şarap şişesinin intikamını almak için kanunu içmiş de kalbinde sakladığı huncun öcünü almış. Hacamat: Boynuz veya şişe ile beden bir yerinde kanı topladıktan sonra kan almaktır. Şürde aranılan nezâketdir. Böyle kanlı, şişeli sözler ise şürden sayılmaz. Biz âbgîne sözünün daha nasıl ve nerede kullanıldığını göstermek için bu misâli aldık” (2013: 29).

Onay'ın estetik değerlendirmeleri, bazen şairin maksadına kadar uzanır. Örneğin İbn-i Kemâl'in “bezm germ-â-germ iken gelmiş rakîb-i turş-rû/Sirke dökmüş üstüne ol odu teskîn eylemiş” beyti hakkında, “şairin maksadı şarabın hararetini sirkeli bir şey içmek suretiyle teskin de olabilir” (2013: 63) diyerek yorumda bulunur. Şu beyte ait açıklamada ise, şairin hayal nedeni üzerinde durur: “Verdi berke sehâb içinde karâr/Sanki hâkister içinde sakladı nâr” (Hâleti). “Şâirlerimiz soğuktan bahsederken ateşin donmaması için yâkût gibi pamukta saklanmasını tavsiye etmişlerdir. Bu tahayyül ve tavsiye, pamukta meyve muhafazasından ileri gelmektedir” (2013: 76). Aşağıda görüldüğü üzere, “Horasânî kavuk” ve “kafes” adlı üzerine sarılan sarıgın zikredildiği beyti verdikten sonra, “o kadar meziyetlerine rağmen ayyâş ve çapkın olan Vehbî'nin taassub alâmeti olan sarıktan memnun olmaması tabiidir” demesi gibi kimi zaman da şairler hakkında doğrudan estetik değerlendirme yapar (2013: 214). Vehbî'nin beyti şöyledir: “Misâl-i murg-ı dâm-üftâde başım uğradı derde/Kafes oldu ser-i âzâdeme gûyâ horasânî”. Bâkî'nin bir beytine yaptığı yorumda, “büyük şâir olduğu kadar büyük âlim olan Bâkî, bu musikî düşmanlığıyla alay etmiştir” (2013: 304) demesi bu duruma örnektir.

Onay'ın ironili estetik değerlendirmeleri de vardır. Örneğin Nâbî'nin, “dürler nisâr eder serine ebr-i nev-bahâr/oldukça na't-hân-ı çemen andelibler” beytini şöyle yorumlar: “Güzel sesli na'thânların başlarına inci saçıldığını söylüyor. Hükümdârlar tarafından birçok şâirin kasîdesi mukabilinde ağızları inci ile doldurulduğu mâlum olduğuna göre, bu şahâne iltifât hiç de ihmalden hariç değildir” (2013: 314).

¹⁶ Bu konudaki örnekler için, “gül-i ra'nâ”, “güneş-şebnem”, “sabâ” ve “tevbe-i nasûh” maddelerinde (Onay 2013: 189, 191, 352, 409) yukarıda zikredilen tabirlerin geçtiği açıklamalara bakılabilir.

Onun edebî değerlendirmeleri, bazen tezkire müelliflerine benzer biçimde şiiri tashih etmek şeklindedir. Bu konuda en bariz örneklerden biri Emrî'nin, "küşte-i aşk olduğuna şem bir rûşen delil/gündüzün asıldı indi gecesi üstüne nûr" beyti için yaptığı şu değerlendirmedir: "Şâir, şem'in aşk şehidi olduğuna rûşen bir delil; gündüz asılması gece üstüne nûr inmesidir, demek istediği halde, küçük bir dikkatsizlik ifadeyi anlaşılabilir bir hale getirmiştir. Birinci mısraı, küşte-i aşk olduğuna şem'in rûşen delil, sûretinde edâ etseydi mânâ sarîh ve vâzih olurdu" (2013: 322).

Kimi edebî değerlendirmeleri ise şairlerin kelime tercihine yönelik eleştiri içerir. Şu misalde İzzet Molla'nın "gönül sandûka-i ucûbe-i etfâl-i şehri oldu/nazar kıl revzen-i sûrâh-ı cism-i dâğdârımdan" beyti için yaptığı eleştiride olduğu gibi: "Sandûka, türbelerde mezârların üzerine kapatılan tahtadan yapılmış sandık şeklindeki kapak demek olduğundan sandık yerine kullanılması doğru değildir" (2013: 359). Onay, kimi zaman örneklerin vezni gibi şekli hususiyetleri de edebî değerlendirmeye tâbi tutar. Mesela; Nazîm'in, "olunca şiddet-i deyden kadehte yah-beste/perîye döndü hemân şîşe içre bâde-i âl" beyti hakkında şunları söyler: "Vezin zarureti yüzünden beyitte za'f-ı te'lif vardır. Bâde-i âl soğuşun şiddetinden kadehte buz tutunca hemen şîşe içinde perîye döndü, demek istemiştir. Bâde-i âl terkibi, birinci mısraa aittir" (2013: 397). Görüldüğü gibi eserdeki edebî değerlendirmelerin sözlükçülük geleneği ile ilgisi yoktur. Böyle bir tasarruf, Onay'ın eserini, şüphesiz sözlük olma gayesinden önce, klasik şiiri öğretmek maksadıyla kaleme almış olmasından kaynaklanmaktadır.

2. Edebî Sanatlar Hakkındaki Çözümlemeler: Sözlükte, edebî sanatlar hakkında çok sayıda öğretici ve özgün değerlendirmeler yer aldığından, konuyu müstakil bir başlıkla ele almanın doğru olacağını düşündük. Yazarın bu alandaki değerlendirmeleri, eseri Divan şiiri okuyucusu için bir bakıma örnekli/uygulamalı edebî sanatlar el kitabı haline getirmiştir.

Onay, telmih, hüsn-i ta'lîl, tevriye, cinas, leff ü neşr, sihr-i helâl gibi birçok anlam ve söz sanatı hakkında çeşitli tespitlerde bulunmasına rağmen, örnek beyitlerde en çok işaret ettiği edebî sanat ihâm'dır. Bunun sebebi; söz konusu sanatın, lafız üzerinden mânâyâ ulaşmak suretiyle belirlenmesi olabilir. Açıklamasındaki ilgili kısım ile birlikte verdiğimiz şu örnek, Onay'ın, sebebiyle birlikte izah ettiği ihâma dair tespitlerdendir: "Zâhid mezâk-ı tecrübe-i ehl-i keyfde/Hoşdur meyîn atiki duhânın yenicesi" (Rahmî). "Yenice sözüyle Rumelindeki tütünleriyle meşhûr Yenice kasabasına da ihâm vardır. Eski tütün öksürtür" (2013: 384).

Söz sanatları hususunda ise sihr-i helâle dair Muallim Nâci'nin bir dörtlüğü için yaptığı açıklama ve tanımı vermekle iktifa ediyoruz: “*Samsâmeyi eyleyince teshîl/Teslîm-i suyûf ederdî a'dâ/Târih diyor ki bî-muhâbâ/Bir orduyu bir er etdi tenkîl*”. “*Son beyit, târih bî-muhâbâ diyor ki bir orduyu bir er tenkîl etdi. Yahut bir orduyu bir er bî-muhâbâ tenkîl etdi, şekillerinde okunabilir. Böyle mısraların sonundaki kelime müteakib mısralara da şâmil olursa sihr-i helâl derler*” (2013: 359).

Bazı örneklerde Onay, beyitteki birden çok edebî sanat hakkında çeşitli mütalaada bulunur. Şöyle olduğu gibi: “*Leşker-i ebr çemen mülküne akın saldı/Durma yağmada yine nite ki Yağma Tatar*” (Bâkî). “*Akın sözünde ihâm, yağmalar arasında cinas, birinci yağmada tevriye ve beyitte mûraât-i nazîr sanatları vardır. Durma, durmayıp demektir. Eski şivedir. Yağma-Tatar sözü, Yağma Tatarı takdirindedir*” (2013: 402). Çok az sayıda da olsa Onay'ın, şairlerin acemice yaptıkları edebî sanatları, Servet'in şu beytinin izahında olduğu gibi eleştirdiği görülür: “*Ben buğday anlı bir güzeli kendi kendime/Fikr-i dakîk ile aramışdım elek elek*”. “*Buğday benizli bir güzeli kendi kendime inceden inceye, elek elek aramıştım. Şâir, kendi sıfatının bazı yerlerde gendi şeklinde söylenmesinden ve gendüm sözünün Farsça buğday, dakîk kelimesinin Arapça et mânâsına gelmesinden ve elek sözünden istifâde ederek gûyâ sanat yapmak istemiştir*” (2013: 57).

3. Eserdeki Millî Yön: Ahmet Talat Onay, halk kültürüne matuf meselelerde olduğu gibi dil konusunda da bilinçli bir aydındır. Bilhassa Türk kültürü ve şiirinin İran kültürü ile Fars şiiri karşısında küçük görülmesine şiddetle muhalefet eder. Daha Millî Mücadele yıllarında, Atatürk'e yazdığı bir mektupta ona, “Türküm” diye hitap eder (Kurnaz, 1999: 14). Onun bu tavrı, başka araştırmalarda da söz konusu edilmiştir. Ömür Ceylan, Onay'ı, “Türkçülük” idealine bağlı bir insan olarak vafederek klasik şairlerin buna mugayir kimi eğilimlerini eleştirdiğini söyler. Sözlüğünde, “mütalaa” ve “faide” gibi eklemelerde, Türk kültürüne ait konulara dikkat çektiğini vurgular. Onay'ın, klasik estetiğin cazibesine kapılan aydınların aksine millî duruşunu her daim muhafaza etmesine dikkat çeker (2011: 249). Özlem Düzlü ise Onay'ın sözlüğünde, başta “gözlük” maddesi olmak üzere, klasik şairlerin yabancı kelime tercihlerini eleştirisi üzerinde durur. Bu tercihin eski şiirimizi anlaşılmasız hale getirdiği görüşünü zikreder. Bu bakımdan Onay'ın, millilik tartışmasının sınırları içerisine dâhil edilebilecek bu görüşüyle, Klâsik Türk Şiiri'ne karşı olumsuz bir tavır takındığını iddia eder (2013: 5-7). Kısacası böylesi fikir ve tartışmalar, bir sözlüğün muhteva sınırını aşarak onu, kültür ve edebiyat felsefesi içeriği taşıyan kaynak haline getirir.

Onay'ın sözlüğündeki millî tavrın, millî gurur, kelime-dil milliyetçiliği ve kültür milliyetçiliği olmak üzere üç koldan ilerlediği görülür. Eserdeki millî gurur yönü, kullanılan çeşitli ifadelerden bile anlaşılmalıdır. Örneğin birçok yerde, İran ve Farslar yerine Acem ve Acemler tabirine yer vermesi dahi başlı başına kendine güvenini gösteren bir eğilimdir. "Çenâr" maddesinde olduğu gibi Fars Edebiyatı ile İran edebiyatı yerine Acem edebiyatı demesi de böyledir (2013: 117). Aynı biçimde "geyik destanı" maddesini, "Acem uydurması" olarak vasfetmesi (2013: 185) ve hatta İskender maddesinin dipnotunda Şehnâme'deki hikâyelere "hurafe" demesi (2013: 228) dikkat çekicidir. İran esatirindeki kahramanların yüceltilmesini, "acınacak facia" olarak nitelenmesi (2013: 34) de bu doğrultudadır. Yine "Baykara" maddesinde, onun edebiyatımıza "Cem haşmetiyle" girdiğini belirtmesi (2013: 85) böylesi bir güven ve gururun varlığına işarettir. Bu konuda, "Acem kahramanları" maddesinin girişindeki ifadeler¹⁷, Onay'ın duygularını kendi kaleminden aktarması açısından mühimdir.

Kelime ve dil milliyetçiliği, eserde önemli bir yekûn tutar. Genelde Farsça zannedilen Türkçe kelimeler konusunda, uyarı maksadıyla okuyucunun dikkati çekilmiştir. Onay'ın bu konudaki tavrı, takdire şayandır. Çünkü birçok Osmanlı Türkçesi sözlüğünde, Farsçalaşmış biçimleriyle yazılarak bu dile ait gösterilen söz konusu türden kelimelerin Türkçe kökenleri hakkındaki araştırmalar, günümüz ileri imkânları dâhilinde bile yeni başlamaktadır. Onay'ın Cumhuriyet'in ilk yıllarında böyle karmaşık bir konuyu anlayarak dile getirmesi, onun ilmî hüviyetinin zenginliğini yansıtmaktadır.

Bu bahisteki pek çok örnekten, "çirâğ" maddesi içinde yer alan çerâğ kelimesi için açılan alt başlıkta, kelimenin Türkçe olduğu belirtildikten sonra, Türkçe kelimelerin nasıl Farsçaya tebdil edildiğini dile getiren şu mühim izahı vermekle yetiniyoruz: "*Çerâğ: Türkçede ateş tutuşturmakta kullandığımız yağlı çam odunu demek olan çıra sözünden Farsçaya geçmiş; mum, kandil mânâlarını almış bir kelimedir. Çıra da köylerde bu işi görmüyor mu? Farsçada Türkçeden alınmış birçok kelimeler vardır ki hep hareketleri tebdil edilmiş, bu şekil kelimeler Farsçadan tekrar Türkçeye alınmıştır*" (2013: 123).

¹⁷ Bu ifadeler şöyledir: "*İran esatirinde, Şahnâme'de adları, vak'aları geçen birçoğu mevhum kahramanlar bizim şiirimize de geçmişlerdir. Kahraman itlâkına her veçhile şâyân olan Türk erlerini kimisi hunhar, kimisi ayyâş İran hükümdâr ve kumandanlarına benzetmek nedense hoşâ gitmiş, kimse sesini çıkarmamıştır. Arada bazı şâirlerin bu kahramanları istihfâf ettikleri görülmekte ise de bunların umumî temayüllerden ayrılmadıkları eserlerinden anlaşılmalıdır. Türk erlerini Acem kahramanlarına benzetmekle memdûha en büyük hakaretler yapıldığının kimse farkına varmamıştır*" (Onay, 2013: 30).

Onay'ın dil milliyetçiliğini yansıtan görüşleri, Türkçe kelime ve isimler yerine Arapça-Farsçalarının tercihindeki yanlılık sebebiyle de dile getirilir. Örneğin “dede-baba” maddesinde, aşk kelimesinin Türkçe olduğunu ispat etme gayreti ve kimi Osmanlı memurlarının Arapça taraftarlığını tenkit yollu anlatılanlar, onun dil alanındaki milliliğini gösterir: “Arapçada muhabbet, sevdâ, mânâlarına aşk, ışk diye bir kelime yoktur. Ziyâ neşreden bir cisimde harâret de bulunacağından gönlü muhabbetle yanıp parlayan mânâsına olarak Türkçe ışık kullanılmış; bu kelime aşk, ışk şeklinde Arapçalaştırılmıştır. Anadolu'da birçok ışıklar köyü vardır ki câhil, Arapça gayretkeşi kâtipler hep âşıklar diye yazmışlar. Fakat halk pek doğru olarak ışıklar demektedir” (2013: 131). Bu konuda, “gözlük” maddesi içinde, klasik şiirimizin ilk dönemlerinde Türkçe kelimeler tercih edildiği halde zamanla bunların yerine Arapçalarının tercihinin eleştirel yollu bir bahisle ele aldığı bir beyit hakkındaki yorumu¹⁸ da önemlidir.

Eserdeki kültür milliyetçiliği çok yönlüdür. Buna birkaç örnek vermek gerekirse, Türk bahçecilik anlayışının övülmesi, büyüklerin geçeceği yola halı serme âdetinin Türklerden İranlılara geçtiği, sema'nın Türk kültüründen neşet ettiği, çininin Çin Türklerince icat edildiği ve sincap kürkü örtünmenin sadece İranlılarda değil eski Türklerde de görüldüğü iddiaları (2013: 96, 328, 365, 369, 371) bunlardan bazılarıdır.

Eserde millî kimlik üzerinden yürütülen kültür milliyetçiliğine en güzel misal, Osmanlı maddesindeki şu ifadelerdir: “Tanzimattan evvel Osmanlı diye zekî, güzel, kahraman, cesur, sözünü çekmez, gözünü kırpmaz, iyi ata biner kimselere denilirdi ki, Türk demektî... Tanzimattan sonra zâlim, yalancı, kaypak, geveze gibi mânâlar almıştır. Çünkü hükümetin de ünvanı Osmanlı olmuştur. Hükümete itimat etmeyen halk bu sözü kallâş mevkiinde kullanmaya başlamışlardır” (2013: 325).

Onay'ın sözlüğündeki millî yön, modern milliyetçilik anlayışına kadar uzanır. Bu anlayış doğrultusunda Es'ad Muhlis Paşa'nın (ö.1850) Türklerle “idraksiz” dediği Farsça bir beyitten hareketle yaptığı açıklama¹⁹ ve “ru'ûs” maddesinin

¹⁸Bu yorum şöyledir: “Dikkat edilirse şürlerimiz, ibtidâlarında temiz Türkçe ile yazılırken sonraları Arapça, Farsça kelimeleri fazla almak yüzünden anlaşılması güç lisânla yazılmaya başlanmıştır. Lisânın bu tabii çığırından çıkması Türkçenin zararına ve inkişâf edememesine sebep olmuştur. Bu beyitte geçen aynek sözü gözlük sözünün Arapçasıdır. Şâir Arapçasını daha asil görmek gafletinde bulunmuştur. Bu gibi yanlış görüşlerdir ki Türkçenin yerini ecnebî kelimelerin tutmasına yardım etmiştir” (Onay, 2013: 187).

¹⁹ Bu açıklama şöyledir: “Koyu bir Türk diyarı olan Ayaş kasabalı Paşa'nın bu beytinden kasdı köylünün kaba saba olanıdır. Paşa, Türk ne bilir bayramı, hürp hürp içer ayrıntı sözüne telmih için bu beyti söylemiştir. İbtidâları Türk sözü güzel, kahraman, yiğit mânâlarına kullanılma

dipnotunda, Cumhuriyet ve Osmanlı dönemi talebe yurtlarını karşılaştıran değerlendirmesi²⁰, esere akseden modern milliyetçi tavrın iki örneğidir.

Ahmet Talat Onay'ın Sözlüğünün Mâhiyeti Nedir?

Yukarıda ayrıntısıyla ele aldığımız kısımlarda görüldüğü üzere Onay'ın sözlüğü; gerek yöntem, gerek içerik, gerekse yazarca yapılan değerlendirmeler bakımından çok yönlülük arz etmektedir. Yazımızın girişinde bahsettiğimiz şekilde, bu eser hakkında yapılan en yaygın tavsif ansiklopedik ve antolojik bir Divan şiiri sözlüğü olmasıdır. Ancak yine yukarıdaki incelemelerimizde görüldüğü üzere Onay, örnek beyitleri kimi zaman ayrıntılı şerhe tabi tutarken bazen de dilbilgisi konularına değinmiş, hatta örnekler üzerine estetik değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu açıdan sözlüğü geleneksel şerhlere yaklaşmış ve bazı örnekleri tashih ederek görüş belirtmesi eseri, şuaara tezkireleriyle de benzeştirmiştir. Aynı zamanda bazı kelime ve tabirlerin Türk şairlerince sarf edilen anlamlarına yer vermesi, bağlamsal sözlüklerin temel özelliklerindedir.

Öte yandan halk kültürü ve halk söyleyişleri, adet ve inançlar, tasavvufi çevreler hakkında malumat verme gibi hususlar, ansiklopedik sözlüklerde kimi zaman görülen bir durumdur. Bununla birlikte eski Türkçe kelimeler hakkında bilgi verme, örnek beyitlerde nüsha farkı göstermek, edebî sanatlar hakkında çözümlenmeler, kelime ve tabirlerin bizim şairlerimizce kullanılan anlamlarına yer verme, milli duygulara dayalı değerlendirmeler gibi özelliklere ansiklopedik sözlüklerde genelde rastlanmaz. Bütün bu çok yönlülük içinde kesin olan şey, Ahmet Talat Onay'ın eserini üstadı Veled Çelebi'nin, "anlayarak oku, anladığını da izah ederek herkese de okut" tavsiyesine (Onay, 2013: 15) dayanarak kaleme aldığıdır.

---

hükümünde iken, sonraları Türklüğünü bilmeyen veya inkâr eden, yahut Türk olmayan kimseler tarafından bir hakaret sıfatı yapılmıştır. Damarlarında Türk kanı bulunan, midelerinde Türkün nimeti olan bu efendiler Türkün cevherini, kendi örfi cevherlerinden çok yüksek buldukları içindir ki onu hakîr görmek ve göstermek istemişlerdir. (Onay, 2013: 414).

²⁰ Bu değerlendirme şöyledir: "Cumhuriyete kadar İstanbul'da yüksek tahsilde bulunan gençler Çenberlitaş'daki Tavuk Pazarı, Esir Pazarı odalarında yatıp kalkarlar, yemeklerini ve temizliklerini kendileri yaparlardı. Saltanat devrinde Türk çocuklarına Hristiyan evlerinde pansiyoner kalmaya müsâade edilmediği için hayatlarını bu hânelerde geçiren binlerle Türk çocuğu içinde hastalık ve sefaletten ölenlerin sayısı akıllara durgunluk verecek kadar çoktur. Zaruret, ihtiyaç ve sefalet içinde tahsilini ikmal ederek memleket mukadderatını ele almış, hizmetler etmiş, mühim şöretler kazanmış zevât sayısızdır. Bu hanlarda geçen talebe hayatına dair yazılacak eseri talebe yurtlarına meccânen alınan talebelere ibret için behemehal okutmalıdır" (Onay 2013: 351).

O halde Onay'ın sözlüğünün mahiyeti nedir? Şüphesiz ki bir bakıma ansiklopedik ve antolojik sözlüktür. Ama sözlükler hakkında Doğan Aksan tarafından yapılan ilmi bir tasnif (Aksan, 1982: 77-78) göz önüne alındığında, Onay'ın lügati, ilk bakışta şöyle nitelendirilebilir: Bir ya da birden çok dilin varlığını işlemek bakımından tek dilli sözlüklerdendir. Ancak Farsça ve Arapçanın söz varlığı ile grameri hakkında da önemli bir muhtevaya sahiptir. Harf sırasına göre abeceseldir. Ancak birçok madde kendi içinde harf sırası içermeyen alt başlıklara sahiptir. Ele alınan söz varlığının niteliğine göre ansiklopedik olmakla birlikte, tarihsel, deyim ve atasözü, argo ile sanatçı ve metin sözlüklerine ait vasıflar da taşır.

Eserin en fazla ön plana çıkan “ansiklopedik” olma vasfına ayrıca baktığımızda, bu özellik dışında çeşitli sıfatları olduğunu da görürüz. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma yapan Kâzım Yetiş'e göre ansiklopedik sözlüklerde madde başları şöyle olmalıdır: “*Ansiklopedik sözlüğü hazırlarken madde başı olan maddenin; bu, roman, hikâye, aruz, teşbih, istiare, gazel, kaside, koşma, destan vb. yani ister şiir türü, ister edebî sanat, ister edebî tür olsun anlamı, menşei, tarihi verildikten sonra Türk edebiyatındaki konumu, durumu, mevkii söz konusu edilmelidir. Özellikle şiirle ilgili maddeler veya edebî sanatlar uygulamalı olarak gösterilmelidir. Meselâ gazel maddesini nasıl yazmalıyız? Gazelin kelime anlamı, doğuşu, Arap ve Fars edebiyatlarındaki mevkii tabiatıyla kısaca verildikten sonra Türk edebiyatındaki hikâyesi ayrıntılı bir şekilde söz konusu edilmelidir. Gazelin tarih içinde şekil ve muhtevastaki değişme ve gelişmeler ele alınmalı, en güzel gazeli yazan şairler sıralanmalıdır*” (Yetiş, 2007: 1835). Bu açıdan Onay'ın sözlüğüne bakıldığında, geleneksel ansiklopedik bir sözlük olduğu söylenemez. Çünkü ele alınan maddelerin tarihsel gelişimi ve edebiyatımızdaki mevkii -en azından edebiyat terimlerinde- yerde yer almaz. Bizce Onay'ın lüğatinin ansiklopedik olması, birçok maddesinde Divan şiiri okuyucusunun bilmesi gereken temel bilgilere yer vermesi bakımındandır ve eser, klasik şiir geleneği içerisinde ansiklopediktir.

Günümüzde yazılan modern edebiyat kılavuzları göz önüne alındığında Onay'ın eseri de bu türlü müdür diye düşünülebilir. Örneğin Divan şiiri sahasında hazırlanan en geniş edebiyat kılavuzu olan Osmanlı Şiiri Kılavuzu'nun yöntem ve yazılış gayesi yazarca şöyle dile getirilir: “*Bu çalışmada madde başı konumundaki her kelime ve kavramın belli başlı anlamları, edebî metinlerde dikkat çeken özellikleri, eğer sembol değeri kazanmışsa nelerin sembolü olduğu, benzediği ve benzetildiği nesnelere yahut birlikte kullanıldığı ibareler veya bu kelime üzerinde şairlerin geliştirdikleri yorumlar v.b. hususlar olabildiğince geniş ve zengin örneklerle ele alınmaktadır.*”

Eserin amacı Eski Türk Edebiyatı manzum metinleri üzerine çalışan herkese ışık tutacak bir rehber hizmeti görmesiydi. Türklerin İslâm kültürüyle tanışıp kaynaştıktan sonra ürettikleri manzum eserlerin bir kılavuzu olan bu eser, günümüzde yanlış bir isimlendirmeye biraz da hor görmek için Divan Şiiri diye adlandırılan edebiyat ürünlerine rehber olmak üzere hazırlandı" (Şentürk, 2016: 8). Bu bilgiler ışığında Onay'ın sözlüğünü Şentürk'ün kılavuzu ile mukayese ettiğimizde yöntem, içerik ve amaç açısından çok benzeştikleri anlaşılmaktadır. Ancak Onay'ın sözlüğü folklor ve halk bilimine ait içeriğe sahip olmak, kelime kökeni ve gramer bilgisi vermek, Arapça ve Farsça öğretimi içeren yöntemleri barındırmak, estetik değerlendirmeler yapmak, milli değerleri bir ilke olarak çok belirgin kılmak ve okuyucuyu bu değerler açısından Divan şiirine yönlendirmek gibi ek hususiyetler taşır. Yani kılavuz olma vasfı vardır ancak bunun ötesinde bir kaynaktır.

Acaba Onay'ın sözlüğüne ihtisas sözlüğü demek mümkün müdür? Bu alanda yapılan bir çalışmaya göre, "Alan (ihtisas) sözlükleri, belli bir alanda yapılan uygulamalı araştırmanın hâlihazırdaki durumunu, belirli bir zaman dilimi için kaydetme denemesidirler... Alan (ihtisas) sözlükleri, faydalı ve gereklidirler. Ancak bu sözlüklerde, metinde dilin nasıl kullanılacağına dair yol gösterici özellik eksiktir" (Bingöl, 2006: 3). Oysa Onay'ın sözlüğü, yukarıda görüldüğü üzere hem Divan şiiri çalışmalarının o günkü halihazır durumunun ötesinde tarihseldir, hem de dilin geçmişte nasıl kullanıldığı ve kullanılacağı hususunda görüş belirtir. Öte yandan zengin yöntem, muhteva ve değerlendirme hususiyetleriyle, Divan şiiri ihtisası dışında kapsama sahiptir. Örneğin Onay'ın sözlüğü bilinen ihtisas sözlüklerine nispetle daha okunulur bir eserdir. Okunulur olmak sözlükler için önemli bir vasıftır. Bilhassa da ansiklopedik sözlükler için. Çünkü Yasin Yayla'nın Türkiye'deki edebiyat sözlükçülüğü üzerine yaptığı bir tezde bu konu, şu veciz ifadelerle anlatılır: "Sözlükler sadece kelimelerin yanlış doğru cetveli gibi manalarını veren bir dizin değildir. Bir dilin işlenmişliğinin örneği, zenginliğinin göstergesi, tarihî süreç içinde yaşanmışlığının belgesi, iki kapağı arasında bulundurduğu kelimelerle adeta geçmişten bugüne çekilmiş bir film şerididir ve bu özellikleri hasebiyle birer kaynak metindir... Ansiklopediler ve sözlükler aynı zamanda birer okuma metnidir. Bu eserlerdeki madde başları bir defa geçmektedir. Mesela bir sözlükte ya da bir ansiklopedide altmış bin madde başı varsa aynı zamanda altmış bin okuma metni bulunmaktadır. Bu sebeple ansiklopedik sözlükler aynı zamanda birer okuma metnidir. Öğrencilere hikâyeye ve roman okuma tavsiye edildiği gibi sözlük ve ansiklopedi okuma da tavsiye edilmeli ve okullarda bu hususa uygun okuma saatleri düzenlenmelidir" (Yayla, 2017: 14 ve 16). İşte Onay'ın sözlüğü de, onu dikkatle okuyanların bildiği üzere, akıcı ve yer yer

sohbet içeren üslubuyla aslında her şeyden önce zevkle okunabilecek bir kitaptır.

Bütün bu tartışmalardan sonra bizim kanaatimiz, ilk bakışta ansiklopedik ve antolojik bir Divan şiiri ihtisas sözlüğü gibi görünen Ahmet Talat Onay'ın İzahlı/Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü diye bilinen eserinin, Divan şiiri kılavuzu olma niteliği de ön plandadır. Ancak bize göre o, zikredilen hususiyetlerin ötesinde, başta akademisyenler olmak üzere Divan şiirini anlamak ve anlatmak isteyen herkes için temel el kitabıdır.

SONUÇ

Ahmet Talat Onay'ın eseri her şeyden önce yöntem açısından zengindir. Eserde, geleneksel sözlüklerde sık görülmeyen, örnek metinlerin şerh ve tahlili, Arapça ve Farsça beyitlerin tercümesi, yararlanılan kaynak adlarının zikredilmesi, eski Türkçe kelimelerin anlamlandırılması, kelime ve kavramlara onu kullanan şairlerin yüklediği anlamların izahı, bazı kelime ve deyimlerin Farsça-Arapça karşılıklarının verilmesi, çeşitli başlıklar altında maddelerin ek bilgilerle desteklenmesi, iştikâk, imla ve gramer bilgisine yer verilmesi, ilim-irfan sahibi şahıslardan mektup yoluyla çeşitli malumat alınması, kimi örnek metinlerin nüsha farklarının incelenmesi ve yazarın kendi şiirlerinden örnek vermesi gibi özelliklere rastlanmaktadır.

İçerik açısından eser, ansiklopedik bir sözlükte bulunması gereken bilgilerden daha fazlasını kapsar. Bunların başında, halk inanç, âdet ve tabirleri ile tasavvuf ve tasavvufî çevreler hakkında geniş malumat verilmesi gibi hususlar gelir. Dolayısıyla eser, sadece Eski Türk Edebiyatı alanında çalışanlar için değil folklor, sosyoloji, bibliyografya, Eski Anadolu Türkçesi ve tasavvuf konularında araştırma yapanlar için de mühim bir kaynaktır.

Değerlendirmeler bakımından da güçlü olan eser, edebî ve estetik kritik, edebî sanat çözümlenmeleri ve millî duruş bakımından dikkate değerdir. İşte bütün bu vasıflar Onay'ın sözlüğüne -her ne kadar ilk bakışta ansiklopedik ve antolojik bir Divan şiiri sözlüğü gibi görünmekte ise de- şiir kılavuzu olma niteliği de kazandırır. Kısaca ifade etmek gerekirse aslında bu eser, Klasik şiiri anlamak ve anlatmak isteyenler için yazılmış temel el kitabı niteliğinde bir kaynaktır.

Edebî bir hüviyete sahip olmasının yanında üslup açısından akıcı olup kolay okunabilir olan bu kitap, başta Eski Türk Edebiyatı çalışmalarına yeni başlayan akademisyenler olmak üzere, klasik şiir geleneğine ilgi duyan herkesçe muhakkak okunmalı hatta başkalarına ısrarla tavsiye edilmelidir.

KAYNAKLAR

AKSAN, Doğan (1982), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 3*, Ankara: TDK Yayınları.

BİNGÖL, Zekeriya (2006). "Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma", *Akademik Bakış*, Cilt: 1, Sayı: 9, s.s. 197-207.

CENGİZ, Halil Erdoğan (1982). *Açıklamalı, Notlu Divan Şiiri Antolojisi* Ankara: Turhan Kitabevi.

CEYLAN, Ömür (2011). "*Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı: Şi'r-i Kadîmin Rüzgârıyla*", Bağbozumu, İstanbul: Kesit yayınları.

DÜZLÜ, Özlem (2013). "*Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı Adli Eserde Klasik Türk Şiiri ve Şairleriyle İlgili Değerlendirmeler*", http://www.academia.edu/4763550/_ESKİ_TÜRK_EDEBİYATINDA_MAZMUNLAR-VE-İZAHI_ADLI_ESERDE_KLASİK_TÜRK_ŞİİRİ_VE_ŞAİRLERİYLE_İLGİLİ_DEĞERLENDİRMELER (E.T.: 22.07.2022).

KAPUKAYA, Zeliha (2017). "*Türkiye'de Edebiyat Sözlükçülüğü ve Kapsamlılıkları Açısından Edebiyat Sözlükleri*", III. Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı, (Ed: Erdoğan Boz vd.), Eskişehir: EOGÜ Yayınları.

KURNAZ, Cemal (1999). *Ahmet Talât Onay Hayatı-Eserleri*, Ankara: MEB Yayınları.

MENGİ, Mine (2010). "*Metin Şerhi, Tahlili ve Tenkidi Üzerine*", Divan Şiiri Yazıları, Ankara: Akçağ Yayınları.

ONAN, Necmettin Halil (1991). *İzahlı Divan Şiiri Antolojisi*, İstanbul: MEB Yayınları.

ONAY, Ahmet Talât (1992). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*, (Haz. Cemal Kurnaz), Ankara: TDV Yayınları.

- ONAY, Ahmet Talât (2013). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*, (Haz. Cemal Kurnaz), Ankara: Berikan Yayıncılık.
- PALA, İskender (2002). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: L&M Yayınları.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2016). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu-1*, İstanbul: OSEDAM Yayınları.
- TANYERİ, M.Ali (2005). “*Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar Üstüne*”, *Divânlar Üstüne Eleştiriler*, İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- YAYLA, Yasin (2017). *Sözlüklerin Türkçe Kaynak Metin Olarak Kullanılması Bir Ansiklopedik Sözlük Örneği*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- YETİŞ, Kâzım (2007). “*Edebiyat Bilimi Ansiklopedik Sözlüğü Nasıl Olmalıdır*”, <http://www.ayk.gov.tr/Wp-content/uploads/2015/01/YETİŞ-Kâzım-EDEBİYAT-BİLİMİ-ANSİKLOPEDİK-SÖZLÜĞÜ-NASIL-OLMALIDIR.pdf>.
- ZAVOTÇU, Gencay (2006). *Divan Edebiyatı Kişiler-Kişilikler Sözlüğü*, Ankara: Aydın Kitabevi.